

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2018, 22 (1): 515-542

Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî İle İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları

Claims of Massacre and Persecution Attributed to Khurāsān Governor Qutayba Ibn Muslim al-Bâhilî

Yunus Akyürek

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Ü., İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
Assistant Prof, Çanakkale Onsekiz Mart Univ, Fac of Theology, Dept of History of Islam
Çanakkale, Turkey

yunusakyurek@comu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-2050-9464

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 23 Nisan/April 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 08 Haziran/June 2018

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 22 **Sayı – Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 515-542

Atıf/Cite as: Akyürek, Yunus. “Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî İle İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları = Claims of Massacre and Persecution Attributed to Khurāsān Governor Qutayba Ibn Muslim al-Bâhilî”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/1 (Haziran-June 2018): 515-542.
<https://doi.org/10.18505/cuid.417935>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen

Katliam ve Zulüm İddiaları

Öz: Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (ö. 96/715), Emevîler döneminin önde gelen asker-bürokratlarından. O, Horasân valiliği boyunca Toğhârîstân ve Mâverâünnehir topraklarındaki Emevî hâkimiyetini sağlamlaştırmış, Kaşgar'ı da alarak devletin sınırlarını Çin'e kadar genişletmiştir. Fethettiği topraklarda yürüttüğü İslamlaştırma faaliyetleri ise büyük önem arz eder. Çünkü Türklerin İslam dini ile yoğun ilişkileri onun dönemine rastlamaktadır. Denilebilir ki Kuteybe, Türklerin İslamiyet'i yakından tanıyıp müslüman olmalarında önemli bir paya sahiptir. Hatta Çin imparatoruna bir davet heyeti gönderdiği de bilinir. Ancak bütün bu başarılarına rağmen Kuteybe hakkında ülkemizde yapılan akademik çalışmaların bir elin parmağını geçmediği görülür. Son dönemlerde yapılan bazı çalışmalarda ise onun askeri faaliyetleri esnasında çeşitli katliamlar gerçekleştirdiği, halka zulmettiği, şehirleri yakıp-yıktığı, sahtekâr, hilekâr ve güvenilmez bir kişi olduğu yönünde iddialar ön plandadır. Çalışmada temel kaynaklar esas alınarak, yöneltilen ithamların haklılık payının olup-olmadığı araştırılacaktır. Aslında her alanda olduğu gibi bu hususta da yapıcı tenkitlerin konunun aydınlatılıp anlaşılmasında olumlu katkı sağlaması beklenir. Fakat birtakım mülahazalarla Kuteybe üzerinden Emevîler dönemi fetih hareketlerinin manipüle edilmek istenmiş olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Kuteybe b. Müslim, Katliam, Nîzek Tarhân, Tâlekân.

Claims of Massacre and Persecution Attributed to Khurāsân Governor

Qutayba Ibn Muslim al-Bâhilî

Abstract: Qutayba ibn Muslim al-Bâhilî is one of the leading soldier-bureaucrats of the *Umayyads* period. During the time he served as the governor of Khurāsân, he consolidated the *Umayyad's* rule in Tokharistan and Transoxiana provinces, and expanded the borders of the state to China by conquering the Kashgar region. His activities for conversion of the people of the conquered regions have great importance in the history of Islam since the intense relations of the Turkish people with Islam fell upon the time of his governorship. It is possible to argue that by introducing the religion to these people Qutayba had played an important role in their conversion to Islam. It is also known that he had sent a delegation to the emperor of China for the same purpose. However, despite all his achievements, it is seen that the academic studies about Qutayba in our country are very rare. Besides, some of the recent studies about him claim that he was a fraud, a trickster, and an untrustworthy person in his military activities; and had committed mass murders and massacres, persecuted innocent people, destroyed and burned the cities of conquered lands. In this article, it is examined that whether these claims and accusations have their justifications or not by consulting the main sources. In fact, what is expected from constructive criticism in this subject and every other area is to clarify the matter and make it more comprehensible of its context. However, it should not be forgotten

that some conclusions over Qutayba in these studies might have been drawn to quickly in order to manipulate the conquest movements of the *Umayyad* period.

Keywords: History of Islam, Qutayba ibn Muslim, Massacres, Nizek Tarkhan, Tâloqân.

SUMMARY

The religious interaction and change taken place in the Arabian Peninsula with the emergence of Islam and with the political, military and cultural activities of the Muslims performed during the periods of Prophet Muhammad and the *Rāshidūn* (rightly guided) Caliphs had significant effects upon the lands of Iraq, Syria, Egypt and Khurāsān where the ancient civilizations located.

The success made by the Muslim-Arabs in such a short time is accepted of course as one of the important events of world history. The message of Islam spread rapidly with their extraordinary efforts, and reached quickly in the early days of Islam to the Amu Darya/Oxus River, which is considered to be the natural border between the Iranians and the Turks (Iran and Turan).

Although the Turks who had been struggling to dominate the region for centuries gained an opportunity with the disappearance of the Sasanian Empire from history, they could not take advantage of this new situation because of their lack of political unity and a strong state, and the power held by the regional Turkish Sultans were not enough to make their dominance happen. In this conjuncture, the Muslim-Arabs who appeared in the stage of history in a relatively late period but had the ideal of being a regional and a global power had rapidly realised their political and military activities called “conquest” in the Islamic historical sources.

When it comes to the period of Caliph ‘Uthmān, it is seen that the conditions were very suitable for passing to the east of the Oxus River where the Turkish elements lived intensively. At the time, the absence of a strong Turkish state in the region, and China’s occupation with its own internal problems made an important contribution for the Muslim-Arab capture of the region. In this region, which is called as “Transoxiana” in the Arabic sources, it is seen that the Turks organized their political structures as city-states and regional sultanates. In the north-eastern parts of this region, there was a strong Turkish State called the Turgish State and it provided political and military support to the people of the region who rebelled occasionally the *Umayyads*.

After solving the internal problems of the state largely and suppressing some dangerous revolts, the Umayyad Caliph ‘Abd al-Malik ibn Marwān became capable of initiating military activities beyond the borders of the state. Nevertheless, the period when the actual conquests were made was the period of his son Walīd (86/705-96/715). It is seen that the conquests made in his time were permanent, and the people who lived in the conquered lands accepted Islam to a large extent.

The conquest made during Walid's time which extended from Kashgar to the Pyrenees, realised at an unprecedented pace. The most important name for the eastern side of the conquests is undoubtedly Al-Ḥajjāj ibn Yūsuf. Ḥajjāj (75/694-95/714) who acted as the supreme governor of Iraq for nearly twenty years, had achieved important successes in the regions of Transoxiana and Sindh located in the eastern part of the country by the hands of his appointed governors. However, many governors appointed by him to Khurāsān from 75/694 to 86/705 with the hope of reaching his goals in the east could not meet his expectations because of the political, social and economic problems that existed throughout the country, and because of the resulting rebellions in the regions that these problems caused.

These unwanted conditions continued to be seen in the region until he appointed Qutayba ibn Muslim as the governor of Khurāsān (86 / 705-96 / 715) who was one of the young commanders and administrators educated by Ḥajjāj personally. Qutayba known as having a close relationship with Ḥajjāj and consulting him when taking important decisions acted in this direction throughout the time he stayed in this position.

It is known that the internal conflicts in the region continued during the time when Qutayba was appointed as the governor of Khurāsān. However, he had brought together northern and southern Arabian tribes living in the region with religious, political and economical suggestions and had succeeded in persuading them for military activities that he decided to operate beyond the Oxus. For the *Umayyads*, these military operations were justified, because the regional sultans who ruled in the western and eastern sides of the Oxus repeatedly violated the agreements they had made before. The tendency of the people of Turkic, Iranian, and Tajik origin who were the real owner of these lands and lived in both sides of the rich Oxus basin for many centuries to violate these agreements was in fact result of a great concern. They now realized that the Muslim-Arabs who followed a systematic settlement policy in the region came to their lands this time without any intention of going back. Even though Qutayba followed a fair and reasonable policy towards them, they violated their agreements with him, formed alliances among themselves and waged military campaigns against Qutayba not to be the subjects of any change in their religion, worldview, and perception of existence.

Qutayba, who is believed to have spent his its utmost efforts to make the religion of Islam and the Umayyad political cause permanent in the region under these unfavourable conditions, has been recently criticized by some researchers. The criticisms intensify around the claims that he persecuted people, committed massacres, and behaved unfaithfully by breaking his promises that he made with people. From the perspective of our own times, it is possible to think that sometimes he had taken extreme measures in punishing the sultans and the persons who raised armed struggles against him and caused riots by violating the agreements. However, when the period is compared with the others, it can be easily said that the *Umayyads* showed in these and other remote areas a considerable amount of tolerance that they had never shown it in their internal conflicts. It is a known fact that he generally clashed

with the ones who disrupted agreements, sought help from external forces, established alliances against them, and refused to pay taxes. Based on historical sources, it does not seem to be possible to say that while doing these activities in the region, Qutayba did not behave entirely in a way that his behaviour could be classified as massacres committed against innocent civilians.

On the contrary, it is known that Qutayba had given many chances to the people of the region in administrative and military affairs. As a matter of fact, he ruled the city of Bukhara for 20 years with a Turkish ruler whom he appointed and supported, and he included in his army a union of twenty thousand cosmopolitan soldiers assembled from the people of Bukhara, Baykend, Chach and Samarkand and paid a regular salary to them.

The fact that his grave known as the “Imam Shaykh Qutayba Tomb” was turned later into a shrine and visited by the people even today despite the passage of long centuries after his death shows that he has been loved by the people of the region and that they have always considered him as a conqueror-bureaucrat who spent his life for the ideals of his religion.

GİRİŞ

Araştırmanın başında “katliam” kavramına değinmek yerinde olur. Katliam; toptan öldürme, toplu öldürme, kılıçtan geçirme, kırım, soykırım gibi manalara gelir.¹ Buna göre bir hadiseye katliam diyebilmek için taraflı-tarafsız, suçlu-suçsuz, kadın-erkek, çocuk-genç ve ihtiyar ayrımı gözetmeksizin bir topluluğu bütünüyle ortadan kaldırma ve imha etme eyleminin söz konusu olması gerekir.

Çalışmada Ceyhûn’un doğusunu (Mâverâünnehir) Çin sınırına kadar fetheden Horasân valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî’nin kavramsal olarak bir katliam eylemi içerisine girip girmedığı irdelenecektir. Çünkü onun bölgede katliam yaptığına², Bâzeğîs hükümdarı Nîzek Tarhân’ı haksız yere öldürdüğüne ve bazı yerleşim birimlerini yakıp yıktığına ilişkin birtakım iddialar söz konusudur.³

İslam tarihi kaynaklarında zimmi statüsüne sahip herhangi bir gayri müslim topluluğun devlet eliyle cebren İslamlaştırıldığına⁴ ya da katliam kavramıyla birebir örtüşen Moğol İstilas benzeri⁵ insanlık dışı uygulamalarda bulunulduğuna dair malumat yer

¹ Mehmet Doğan, “Katliam”, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ekim 1996), 618.

² Buna ilişkin bk. Zekeriyâ Kitapçı, *Türkistan’ın Müslüman Araçları Tarafından Fethi* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2014), 207-208, 210-212, 233-234.

³ Bu konuda bk. Zekeriyâ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdarları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 32; Zekeriyâ Kitapçı, *İslâm Hidayet Güneşi Doğu Tûran Yurdunda* (Konya: Yedi Kubbe Yay., 2016), 284; Arezou Azad, “The Beginnings of Islam in Afghanistan”, *Afghanistan’s Islam: From conversion to the Taliban*, ed. Nile Green (California: U of California Press, 2017), 48.

⁴ Saksonların hristiyanlaştırılmasıyla ilgili bk. Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık* (İstanbul: İSAM, 2015), 44.

⁵ Dönemin meşhur tarihçisi İbnü’l-Eşîr, katliamı “Keşke annem beni doğurmasaydı ve yine bu istila olmadan

almamaktadır. Araştırmaya konu olan Kuteybe b. Müslim'in bazı uygulamalarını bu kavram üzerinden okumak muhtemelen bakış açısıyla alakalıdır.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ilk halife Hız. Ebûbekir ile başlatılan fetih hareketleri Hız. Ömer döneminde Sâsânî imparatorluğunun yıkılmasıyla sonuçlanmış, hilafetin son demlerinde (23/643-644) İslâm orduları Sâsânîler ile Türkler (İran ile Turan) arasında sınır kabul edilen Amu-Deryâ'ya (Ceyhûn Nehri) dayanmıştı.⁶

Sonraki dönemde Ceyhûn'un doğusu (Mâverâünnehir) ile olan münasebetin artarak devam ettiği görülür. Buna göre Halife Osman bölge halkıyla bir sözleşme akdetmiş, Basra valisi Abdullah b. 'Âmir Ceyhûn'un doğusunda bazı fetihlerde bulunmuş, bu haber Mâverâünnehir halkına ulaşınca onunla sulh yapmak istemişler, o da bunu uygun görmüştür.⁷ Hıorasân valisi 'Umeyr b. Osman ise Ferğâna'ya kadar ilerleyerek bölgenin mahallî hükümdarlarıyla anlaşmalar imzalamıştır.⁸ Hız. Ali döneminde Türklerin yoğun olarak yaşadığı Ceyhûn'un doğusu ile ilgili herhangi bir malumat olmasa da Hıorasân'daki ilişkilerin normal seyrettiği söylenebilir.⁹

Emevîler Devleti, kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ardından iç ve dış gelişmelere bağlı olarak önemli tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. Zor da olsa isyanları bastıran Abdülmelik b. Mervân zamanında fetihlerde bir canlılık yaşandıysa da doğu ve batıdaki asıl kapsamlı fetihler oğlu Velid dönemine tekabül eder. Fetihlerin doğu ayağını Türkistan'ın güney-batısı oluşturur ki burada Baykend, Buğârâ ve Semerkand gibi önemli yerleşim birimleri bulunmaktadır. Ancak Türklerin yoğun olarak yaşadığı bu coğrafyanın fethedilmesi ve elde tutulması kolay olmamıştır.

Mâverâünnehir fetihleri Emevî tarihinin kuşkusuz en kudretli eyalet valisi olan Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sakafî'nin (75/694-95/714) sadık valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî eliyle gerçekleşmiştir. Haccâc doğuda hedeflediği fetihleri gerçekleştirmek

önce ölseydim de unutulup gitseydim! Muhakkak ki insanlık Allah'ın Âdem'i yarattığından şu zamana kadar bunun benzeri bir katliamla karşılaşmamıştır." sözleriyle tavsif eder. Bk. Ebû'l-Hasen 'İzzüddîn 'Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-târîh, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1417/1997), 10: 333. Cengiz'in Buhârâ katliamı için bk. İbnü'l-Eşîr, el-Kâmil, 10: 339-340. Merv ve diğer şehirlerdeki katliamları için bk. İbnü'l-Eşîr, el-Kâmil, 10: 358-360.

⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387/1967), 4: 168; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2: 415; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, thk. Muhammed Câbir 'Abdu'l-Ân el-Hînî (Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002), 19: 272; Ebû'l-Fidâ' 'îmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. 'Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, (Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997), 10: 166.

⁷ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrût: Dârun ve Mektebetu'l-Hilâl, 1408/1988), 394-395.

⁸ Taberî, *Târîh*, 4: 264; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2: 473; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19: 433;

⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 395.

üzere Horasân valisi Mufaḍḍal'ı azletmiş ve yerine yetenekli, dirâyetli ve çözüm odaklı bir idareci olan Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'yi, Amu-Deryâ ile Hindikuş arasındaki topraklara vali olarak atamıştır (86/705).¹⁰

Kaş kabilesinin siyasette iddiası bulunmayan Bâhile koluna mensup olan Kuteybe¹¹, demografik yapıda Türklerin ağırlıklı olduğu Ceyhûn'un doğusunda kalıcı fetihlerde bulunmuş¹², Emevî idaresini burada dinî, siyasî, kültürel ve kurumsal temeller üzerine oturtmuştur.¹³

Bu dönemde bölgede güçlü bir devletin bulunmaması kuşkusuz başarısının altında yatan önemli bir dış faktördür. Mâverâünnehir'e hâkim olan Kutluk devleti, Türgişler (699-711 savaşları) ve birçok Türk boyuyla mücadele ettiğinden zor bir dönem geçiriyor¹⁴, Çin imparatorluğu ise iç problemler ve mücadeleler sebebiyle bölgeye müdahil olamıyordu.¹⁵

¹⁰ Sem'ânî'ye göre bu atama Haccâc'ın talebi doğrultusunda Abdülmelik b. Mervân döneminde gerçekleşmiştir. Bk. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Beyrût: Meclis-i Dâirati'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1382/1962), 2: 71. Ancak çoğunluğa göre Kuteybe yine Haccâc'ın tavsiyesiyle Velid b. Abdülmelik döneminde atanmıştır. Bk. Belâzurî, *Fütûh*, 405; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. M. T. Houtsma (Leiden: Brill Baskısı, 1883), 2: 342; Taberî, *Târîh*, 6: 424; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 6; Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1413/1993), 6: 24; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 204; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay (Ankara: Örnek Matbaası, 1954), 84; Hamilton A.R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia* (London: The Royal Asiatic Society, 1923), 29. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî "Haccâc okulunun yetiştirdiği" genç valiler arasında yer alır. Bk. M.A. Shaban, *Islamic History* (London: Cambridge University Press, 1971), 105. Maḳdisî ise onun Yezîd b. Mühelleb'ten sonra Haccâc tarafından Horasân'a vali olarak atandığını kaydeder. Bk. Ebû Nasr el-Muḩahhar b. Ṭâhir el-Maḳdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 6: 37.

¹¹ Ebû 'Amr Hâlif b. Hayyât b. Hâlif eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Hâlif b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 291; Belâzurî, *Büldân*, 387; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *Ahbâru't-tivâl*, thk. Abdülmün'im 'Âmir (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyyi, 1380/1960), 327; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hâlikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve en-bâ'ü ebnâ'iz-zamân mimnâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1415/1994), 3: 267; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6: 454; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1996), 1: 379; İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bâhilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 490-491.

¹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2: 71; Wellhausen, *Arap Devleti*, 204.

¹³ Bernard Lewis, *Tarihte Araçlar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Anka Yayınları, 2000), 105.

¹⁴ Wellhausen, *Arap Devleti*, 205-206; Hüseyin Salman, *Türgişler* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998), 22.

¹⁵ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci* (Buhârâ Örneği) (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 159. Dönemin Çin imparatoru, T'ang hanedanı (618-906) önde gelenlerinden Hiuan-tsang (713-755) idi. Bk. Hakkı

Bu bağlamda Kuteybe, öncelikle valisi (ya da Haccâc'ın Merv ve Hıorasân nâibi¹⁶) olduğu Hıorasân'da huzur ve istikrarı sağlamayı, sonraki adımda ise artık bir devlet politikası haline gelen fetihleri sürdürmeyi amaçlamıştır. Merv'de irat ettiği bir hutbede sarf ettiği "*Muhakkak ki Allah, dininin izzeti için bu toprakları size helal kıldı*"¹⁷ şeklindeki sözleri bununla alakalı olmalıdır. Onun bölgedeki askerî ve siyasî faaliyetlerinde muarızlarını ikaz etme, onları korkutma, savaş yerine sulhu gözetme, savaş sonrası kârlı bir anlaşma yapma, bazı siyasi rakiplerini muhaliflerine karşı destekleme, hileye başvurma, verdiği teminatı (emân) geri çekme gibi farklı metotlar kullandığını görülür.

Bu kısa değerlendirmenin ardından konu, katliam yaptığı iddia edilen seferleri de dâhil olmak üzere gerçekleştirdiği askerî faaliyetler üzerinden kronolojik olarak ele alınacaktır.

1. TÂLEKÂN SEFERİ (87/706)

Hıorasân'da asabiyet mücadelesini sürdüren Yemenli ve Mudarlı kabileleri ikna ederek onları Haccâc'ın planladığı fütihat programına dâhil eden Kuteybe, ilk etapta Ceyhûn'un doğusuna düzenlemeyi düşündüğü seferler için stratejik öneme sahip Tohâristân'ın en önemli şehri olan Tâlekân¹⁸ üzerine yürüdü. Sefer esnasında Belh bölgesi dihkânlarının¹⁹ onunla hareket ettikleri görülür. Sonraki adımda Ceyhûn'u aşan Kuteybe'yi, Âherûn ve Şûmân hükümdarlarının kendisine zulmettiği Sağâniyân²⁰ hükümdarı çeşitli hediyeler ve altın anahtarlarla karşılamış, ülkesini ona teslim etmiştir. Sonrasında Âherûn ve Şûmân üzerine yürüten Kuteybe, Tohâristân hükümdarının fidye teklifini kabul etmiş ardından da Merv'e dönmüştür.²¹ Anlaşılan o, bölgesinde güç-kudret sahibi bir vali ve sığınacak bir hâmi olarak algılanıyordu.

2. NÎZEK TÂRHÂN İLE SULH YAPMASI (87/706)

Kuteybe, Bâzeğis hükümdarı Nîzek Târhan'a tehdit içerikli bir mektup yazarak elindeki müslüman esirleri serbest bırakmasını istedi. Ondan çekinen Nîzek bu talebi kabul etti ve

Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi, 1976), 32.

¹⁶ İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12: 375.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, 6: 424; Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfî el-Ahbârî, *Kitâbü'l-fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrût: Dârul-Edvâ', 1411/1991), 7: 143; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 6.

¹⁸ Tâlekân, ilerleyen yıllarda onun katliam yaptığı iddia edilen yerlerdendir. Bk. Wellhausen, *Arap Devleti*, 208-209; Kitapçı, *Türkistan'ın Fethi*, 191, 194, 268.

¹⁹ Sâsânîler ile bazı Ortaçağ İslâm devletlerinin idarî teşkilâtlarında köy reisi, şehir ve yöre beyi manasında kullanılan kavram. Bk. Faruk Sümer, "Dihkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9: 289.

²⁰ Sağâniyân'ın konumu için bk. Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, *Ahşenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1411/1991), 344-345.

²¹ Belâzurî, *Fütûh*, 405; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7: 143-144; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 9-11.

esirleri kendisine gönderdi. Kuteybe daha sonra Süleym en-Nâsîh ile bir mektup gönderip Nîzek'i emânî altına girmeye davet etti. Aksi takdirde üzerine yürüyeceğini ve ne pahasına olursa olsun onu yakalayacağını bildirdi. Nîzek, bir hükümdara böyle yaklaşılmasını hoş karşılamadysa da Süleym'in tavsiyesine uyarak Kuteybe'nin yanına gitti ve Bâzeğîs'e girmemesi şartıyla onunla anlaşmaya vardı.²²

Kuteybe'nin bu sert tavrı kaynaklardan anlaşılabilir. İbn A'sem el-Küfî'ye (ö. 320/932)²³ göre Nîzek Tarhân²⁴ bazı Horasân valileri vasıtasıyla müslüman olan ancak "şerli, vefasız, hain, sadakatsiz ve sahtekâr"²⁵ olarak tanınan bir kimsedir. Yine o Kuteybe'nin çekindiği iki kişiden biridir. Diğeri ise Osman b. Mes'ûd et-Temîmî olup o da şerli ve savaşçı kişiliğiyle tanınır. Kuteybe'ye bu ikisi dışında, Horasân'daki bütün hükümdarlar itaat arz etmişlerdi. Osman olumsuz tavrını sürdürdüyse de Nîzek daha sonra Kuteybe'nin yanına giderek onunla anlaşmaya vardı. Hatta samimiyetini ilerleterek Kuteybe'nin askerî faaliyetlerinde onunla birlikte hareket etmeye başladı.²⁶ Anlaşılan Nîzek'in başlangıçtaki bu tutumu Kuteybe'yi kızdırmış ve ona karşı sert bir tavır takınmasına neden olmuştur.

Nîzek'e gösterilen muamele onun sabık Horasân valilerinden Yezîd b. el-Mühelleb ile yaptığı anlaşmayı ihlal etmesiyle de alakalı olmalıdır.²⁷ Buna göre kaynaklarda ona atfen kullanılan "vefasız" kelimesi bilinçli olarak seçilmiştir. Muhtemelen Kuteybe bu ve benzeri sebeplerden ötürü onu derhal itaate çağırılmış, tekrar ihanet etmemesi için de en üst perdeden uyarılmıştır.

²² Taberî, *Târîh*, 6: 428-429; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 9-10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 284; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12: 406-407. Zehebî, Nîzek'in Kuteybe'ye gelerek onunla anlaşma yaptığını ve elindeki müslüman esirleri serbest bıraktığını kaydeder. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6: 28.

²³ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfî el-Ahbârî, şii eğilimlidir ve hadisçiler nazarında zayıf birisidir. Bk. Ebû 'Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 1: 202.

²⁴ Nîzek Tarhân, bu bölge hükümdarlarına verilen genel bir isimdir. Nitekim kaynaklarda hicrî 31 hadiseleri zikredilirken bölge hükümdarı yine "Nîzek Tarhân" olarak geçer. Bk. İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2: 492; Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men-'âsarahüm min-zevî-ş-şe'ni'l-ekber*, thk. Halil Şehhâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 2: 584.

²⁵ Nîzek için kullanılan غدار kelimesi غدر kökünden gelir. İbn Sîde der ki: " غدر kelimesi, ahde vefa göstermenin zıddı" anlamında kullanılır. Bazıları ise kelimeye "vefanın terk edilmesi" anlamını verir. Birinin ahde vefası nakıs ise o kişiye غدر , غدير , غدار , غدار denilir. Bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed er-Rüveyfî, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1993), 5: 8.

²⁶ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7: 142.

²⁷ Horasân valisi Yezîd b. el-Mühelleb, Nîzek'in kalesini fethetmişti (84/703). Yezîd kaleyi gözetlemeleri için casuslar vazifelendirdi. Anlaşmayı bozdukları haberi kendisine ulaştınca da içerisinde çeşitli emvalin ve mühimmatın bulunduğu bölgenin bu en korunaklı ve güvenilir kalesini bir kez daha kuşatarak aldı. Bk. İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 3: 516; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 203.

Ya'kübî²⁸, İbn A'sem gibi Nîzek'in müslüman olup Abdullah ismini aldığı kaydetse de²⁹ bu bilgi diğer kaynaklarda sarahaten geçmemektedir. Oysa Nîzek bölgenin en tanınmış Türk hükümdarıdır. Dolayısıyla müslüman olduğunun diğer tarihçiler tarafından bilinmemesi neredeyse imkânsızdır. Bazı kaynaklar ise onun müslüman olduğuna sadece işaret etmiştir.³⁰ Yaptığı anlaşmaları bozarak iki Emevî valisine (Yezîd ve Kuteybe) başkaldırması müslüman oluşu hususunda kaynakların sükût etmesine yol açmıştır, denilebilir. Yalnızca iki kaynak Nîzek'in müslüman olduğunu kaydetse de³¹ yakalandıktan sonra Kuteybe'nin etrafındakilere nasıl birisi olduğunu sorması üzerine onun kâfir, fâsık, mürtet ve hain olarak nitelendirilmesi³² düşündürücüdür. Nîzek'in müslüman olsa bile İslâm'la ve müslümanlıkla bağdaşmayan birtakım söz, tutum ve eylem içerisine girdiği için müslümanlar nazarında bu vasfını kaybettiği söylenebilir. Kaldı ki o, ilerleyen süreçte her biri birer gayr-i müslim olan Belh asbahbezini/hükümdarını, Merv er-Rûz hükümdarı Bâzân'ı, Tâlekân, Fâryâb ve Cüzcân hükümdarlarını Kuteybe aleyhine silahlı mücadeleye çağırılmış, onlar da buna muvafakat etmişlerdir.³³ Bu durum ise Nîzek hakkında kaynaklarda geçen bilgileri doğrular mahiyettedir.

3. BAYKEND'İN FETHİ VE KATLİAM İDDİASI (87/706)

Kuteybe, Nîzek ve diğer hükümdarları itaat altına aldıktan sonra Şoğdlulardan yardım talebinde bulunarak Emevîlerle yaptığı anlaşmayı ihlal eden Buḥârâ şehirlerinden Ceyḥûn'a en yakın mesafedeki³⁴ Baykend³⁵ üzerine sefere çıktı. Ceyḥûn'un doğusunda, zengin Şoğd bölgesinde³⁶ yer alan Baykend, Buḥârâ ve Semerkand'ın kapılarını açacak stratejik bir noktada yer alıyordu. Ancak yardıma gelen Şoğdlular ve bölgede yaşayan diğer unsurlar Emevî ordusunu arkadan kuşattılar. Haccâc bir türlü haber alamadığı Kuteybe ve askerleri için iki ay boyunca mescitlerde dua edilmesini emretti. Bu ölüm-kalım savaşının sonunda hârici düşmanı bozguna uğratan Kuteybe, onlardan bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir aldı, kaçabilenler ise Baykend'e sığındı. Emevî birlikleri surları yıkmak üzere harekete geçince Baykendliler barış

²⁸ Murat Ağarı, "Ya'kübî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2013), 43: 287.

²⁹ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 342.

³⁰ "Kuteybe'den izin alan Nîzek hızla yol alarak Nevbahâr denilen yerde namaz kılmak ve bereketlenmek için konakladı." Bk. Taberî, *Târîh*, 6: 446; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 24. İdamı öncesinde Kuteybe ile aralarında geçen diyalog için bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûḥ*, 7: 150-151.

³¹ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 342; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûḥ*, 7: 142.

³² İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûḥ*, 7: 150.

³³ Belâzurî, *Fütûḥ*, 405; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 24-25.

³⁴ Belâzurî, *Fütûḥ*, 406.

³⁵ Baykend, Ubeydullâh b. Ziyâd tarafından fethedilmesine rağmen (35/656) elde tutulamamış, fitne döneminde bağımsızlığına kavuşmuştur. Bk. Belâzurî, *Fütûḥ*, 397; Taberî, *Târîh*, 5: 297; Ebû 'Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1416/1995), 1: 355; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20: 271, 346; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 11: 271.

³⁶ Şoğd, Polytimetus/Zerefşan Nehri'nin her iki sahiline verilen isimdir. Buḥârâ ve Semerkand Şoğd'da yer alır. Bk. Wellhausen, *Arap Devleti*, 205.

istemek zorunda kaldılar. Teklifi kabul eden Kuteybe şehre bir âmil³⁷ atayarak geri döndü.³⁸ Belâzurî, bu kuşatmada Nîzek'in de onun yanında yer aldığını kaydeder.³⁹

Anlaşılan Kuteybe yaklaşık iki ay boyunca iki ateş arasında kalmasına rağmen düşmanı bozguna uğrattıktan sonra sağ kalanlarını esir alabilecek kadar soğukkanlı birisidir. Üstelik bütün bu olanlardan sonra bir adım daha atarak Baykendlilerin barış teklifini kabul etmiş, dahası kendisine iki ay boyunca zor anlar yaşatan ve sonunda kaçarak şehre sığınan Şoğdlu askerlere karşı olumsuz bir tavır takınmamıştır. Yine türlü zorluklarla aldığı şehre ve halkına hukukî açıdan sulh ile alınmış gibi muamelede bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda buraya kadar ne ganimetten, ne esirden ne de bir katliam ve zulümden bahsedilir. O halde Baykendle ilgili katliam iddiaları ne anlama gelmektedir? Bunun için hadisenin devamına göz atmak icap eder.

Kuteybe şehirde birtakım idarî, hukukî ve askeri düzenlemelerde bulduktan sonra buradan ayrılmıştı. Ancak henüz beş fersah ilerlemişti ki Baykendliler anlaşmayı bozarak atadığı âmili/valiyi ve yakınlarını öldürdüler, kulak ve burunlarını kestiler. Bunun üzerine Kuteybe geri döndü ve şehri yeniden kuşattı. Bir ay süren kuşatmanın ardından surları yıkmayı başardı. Baykendliler sulh çağrısı yaptılarsa da bu kez kabul etmeyerek şehre girdi ve savaşçıları öldürdü. Baykend'de daha önce Horasân'ın hiçbir yerinde olmadığı kadar ganimet elde edildi. Kuteybe buradaki işini bitirdikten sonra Merv'e döndü.⁴⁰

Narşahî, hadiseyi farklı kaydeder. Buna göre Kuteybe şehirden ayrıldıktan sonra halk isyan ederek vali Verkâ' b. Nasr ile savaştı. Çünkü vali, halktan birisinin iki kızını elinden almıştı. Babaları buna karşı çıktı ve valiyi bıçağı ile yaraladı. Bunun üzerine isyan patlak verdi.⁴¹ Fakat bu rivayet diğer kaynaklarda yer almamaktadır. Tanınmış oryantalist Hamilton A.R. Gibb bu bilgiyi “*ehemmiyetsiz ve inandırıcılıktan uzak*” olarak niteler.⁴²

İbn A'sem, Baykend ganimetlerini tafsilatıyla anlatmasına rağmen Baykendlilerin anlaşmayı bozup ihanet ettiklerine ve Kuteybe'nin geri dönerek onları cezalandırdığına dair en ufak bir bilgiye yer vermez. Bu hususta sadece halkın şehri imar için Kuteybe'den izin aldığını kaydeder.⁴³

³⁷ Âmil kelimesi Emevîler ile Abbasîlerde vali ve daha çok vergi tahsildarı anlamında kullanılır. Bk. Mehmet Erkal, “Âmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 59.

³⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 405-406; Taberî, *Târîh*, 6: 431; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7: 144-146; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 10-11. Zehebî, tek cümleyle Baykend'in Kuteybe tarafından fethedildiğini kaydeder. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6: 27.

³⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 405-406.

⁴⁰ Taberî, *Târîh*, 6: 431-432; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 10-11; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 75.

⁴¹ Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîhu Buḥârâ*, thk. Emin Abdülmecid Bedevî (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 74.

⁴² Bk. Gibb, *The Arab Conquests*, 33.

⁴³ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7: 145-146.

Gibb ise Kuteybe'nin Baykendlilerden korkunç bir intikam aldığını, Ortaçağ'da mutad olduğu üzere anlaşmaya ihanet eden şehir halkının kovulduğunu, savaşçıların öldürüldüğünü, kadın ve çocukların köle yapıldığını, silah ve zırh ağırlıklı olağanüstü bir ganimet elde edildiğini kaydeder.⁴⁴ Fakat kaynaklardan sadece Narşahî'de savaşçıların öldürülerek geriye kalanların esir alındığı ve bu esirlerin Çin'den dönen Baykendli tüccar tarafından Araplardan satın alındığı⁴⁵ ve İbn Haldûn'da altın-gümüş eşya ve silah dışında halktan esir alındığı⁴⁶ geçerken, erken döneme ait diğer kaynaklar esirler hususunda sükût etmektedir.⁴⁷

Baykendlilerin anlaşmayı bozup Kuteybe'nin âmil, memur ve asayişli sağlamakla görevli birliğini katledip kulak ve burunlarını kestikten, şehri bir ay boyunca tekrar savunduktan ve nihayet surları yıkıldığı için barış istemek zorunda kaldıktan sonra böyle bir muameleye maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Aralarından esir alınıp alınmadığı tam olarak bilinmeyen halka yönelik bir katliamdan söz edilmesi ise eldeki verilere göre mümkün değildir.

Kaynaklarda "فقتل من كان فيها من المقاتلة ... Oradaki savaşçıları öldürdü" ibaresi yer alır ki bu uygulama genel savaş hukukuyla örtüşen bir durumdur. İslam tarihinde benzer hadiseler yaşanmıştır. Mesela Hâlid b. Velîd'in, Enbâr'ın fethinden sonra 'Aynü't-temr'de ve Dûmetü'l-cendel'de yaptıkları⁴⁸ göz önüne alındığında Kuteybe'nin çok daha fazla sebebi varken Baykend halkını cezalandırma hususunda ileri gitmediği anlaşılmaktadır.

4. NÎZEK TÂRHÂN'IN KUTEYBE'YE DESTEK VERMESİ

4.1. Nûmeşkes ve Râmisene Seferinde Bulunması (88/707)

Kuteybe tarafından haksız yere öldürüldüğü iddia edilen Nîzek Târhan⁴⁹ pek çok askeri operasyonda ona destek vermiştir. 88/707'de düzenlenen Nûmeşkes ve Râmisene seferleri bunlar arasında yer alır. Bu iki şehir üzerine yürüyen Kuteybe gelen barış teklifi üzerine anlaşma yaparak geri çekilmiştir. Seferde orantısız güç kullanımı, zulüm, katliam, yağma vb. durumlar söz konusu olmamıştır. Bu olaydan kısa süre sonra bölgenin Türk hükümdarları, Türgişlerden Gür Boğa et-Türkî'nin komutasında iki yüz bin kişilik bir ordu hazırladı. Şoğd ve Fergâna kuvvetlerinin de destek verdiği müttefik kuvvetler Târâb, Hunbûn ve Râmisene arasında, Merv istikametinde hareket halinde olan Abdurrahman b. Müslim komutasındaki Emevî ordusunun artçı birliklerine saldırdı. Ancak Kuteybe derhal oraya yetişti ve durumu

⁴⁴ Gibb, *The Arab Conquests*, 33-34.

⁴⁵ Narşahî, *Târîhu Buḥârâ*, 74.

⁴⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 75.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, 6: 431-432; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 10-11. Konu hakkında ayrıntılı bilgi bk. Ali Dadan, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013), 132-135.

⁴⁸ Konu hakkında bk. Belâzurî, *Fütûh*, 245; Taberî, *Târîh*, 3: 376-370; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 2: 242-243; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19: 113-114.

⁴⁹ Bk. Kitapçı, *İslâm Hidayet Güneşi*, 284.

lehine çevirmeyi başardı. Bölgenin kaderini etkileyecek nitelikteki bu savaşta Nîzek Târḥân, Kuteybe'nin yanında yer almış ve büyük yararlılıklar göstermiştir.⁵⁰

Seferin Nûmeşkes'e yapıldığını, ardından da müttetik kuvvetlerle savaşıldığını kaydeden İbn A'sem, Nîzek'in bu sefere katıldığına dair herhangi bir bilgi vermez.⁵¹

4.2. Buḥârâ'nın Fethinde Bulunması (90/709)

Kuteybe Şoğd, Kiş ve Neseflilerle savaşarak onları yenmiş (89/708), ardından Buḥârâ'yı kuşatmış fakat alamamıştı. Bunun üzerine Haccâc ona bir mektup gönderdi. Mektubunda Buḥârâ'yı tasvir eden bir harita çizerek kendisine göndermesini istedi. Ayrıca Kiş, Nesef ve Verdân hakkında da ayrıntılı emirler verdi.⁵² Anlaşılan Haccâc, Ceyhûn'un doğusunda kalıcı fetihler yapmayı planlıyordu. Bölgenin dini ve kültürel merkezi olan Buḥârâ ise bu noktada büyük önem arz etmekteydi. Bu bağlamda 90/709'da Kuteybe'ye yazdığı mektubunda ona tevbe etmesini ve Buḥârâ'yı tekrar kuşatmasını emretti. Hazırlıklarını tamamlayan Kuteybe'nin harekete geçmesi üzerine Buḥârâ hükümdarı Verdân Huzâh; Şoğdlular, Türkler ve çevre kavimlerden yardım istedi. Ancak Kuteybe onlardan önce gelerek şehri kuşatmıştı. Buḥârâlılar müttetik kuvvetlerden cesaret alarak zaman zaman Emevî birliklerine zor anlar yaşattılsa da daha fazla direnemeyerek teslim oldular. Böylece Buḥârâ Araplar tarafından kalıcı olarak fethedildi. Kuşatma esnasında Verdân ve oğlu yaralanmıştı.⁵³ İbn A'sem ayrıntılara yer vermezken sadece şehrin kuşatıldığını ve buna dayanamayan Buḥârâlıların barış talebine Kuteybe'nin olumlu yanıt verdiğini kaydeder.⁵⁴ Fetihden sonra şehirde herhangi bir katliam veya zulüm hadisesine ya da zorla din değiştirme gibi bir uygulamaya dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Buḥârâlılara yardıma gelen Semerkandlılar fetih sonrası korkmuş olmaları ki hükümdarları Târḥun, Kuteybe'nin karargâhına gelerek kendisine barış teklifinde bulundu. Teklifi olumlu karşılayan Kuteybe daha sonra Nîzek ile birlikte Merv'e döndü.⁵⁵ Taberî farklı olarak Kuteybe'nin Buḥârâ'nın fethinden sonra Târḥun ile daha önce akdettiği anlaşmayı yenilediğini kaydeder.⁵⁶ Buraya kadar Kuteybe'nin, düşmanına yardım etmiş olsa bile sulh isteyenini geri çevirmediği açıkça görülmektedir.

Kuteybe, bölgenin dinî merkezi olarak bilinen Buḥârâ'da İslâmlaştırma politikası gütmüştür. Böylece Müslüman-Araplar tarafından daha önce üç kez ele geçirilen Buḥârâ onun

⁵⁰ Taberî, *Târîḥ*, 6: 436-437; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûḥ*, 7: 146-147; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 14-15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 285-286; Zehebî, *Târîḥu'l-İslâm*, 6: 30; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12: 415.

⁵¹ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûḥ*, 7: 147.

⁵² İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 17; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 77.

⁵³ Taberî, *Târîḥ*, 6: 442-444; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 23-24; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXI, 288

⁵⁴ İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûḥ*, 7: 147.

⁵⁵ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 24; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 288; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 77.

⁵⁶ Taberî, *Târîḥ*, 6: 445; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 77.

kararlı fakat zorlama, baskı ve zulme varmayan uygulamaları sayesinde İslâmlaşmaya başlamıştır.⁵⁷

Belâzurî, Buḥârâ'nın fethini üç satıra sığdırmıştır. Buna göre Kuteybe şehre namaz kılma bahanesiyle girmiş, sonrasında sakladığı bir bölük askeri kapıyı tutarak ordunun şehre girmesini sağlamıştır. Bol miktarda ganimet elde eden Kuteybe, halka zulmetmiştir.⁵⁸ Fakat bu bilgiler hiçbir kaynaktan geçmemektedir. Muhtemelen Belâzurî bu olayı namaz kılma bahanesiyle şehre girmesi kısmına kadar, Semerkand'ın fethi hadisesi ile karıştırmıştır.

5. NÎZEK'İN İHANETİ, TÂLEKÂN'IN ELE GEÇİRİLMESİ VE KATLÂM İDDİALARI (90/709)

Kitapçı, Nîzek Târḥân'ın Kuteybe ile olan ve kaynaklarda “عذر نيزك / Nîzek'in İhaneti”⁵⁹ başlığıyla verilen mücadelesine farklı bir bakış açısı getirir. Buna göre o, Nîzek'in müslüman olduktan sonra samimi olamamasını dönemin hızlı siyasi gelişmelerine ve Emevî idarecileri ile Arap valilerinin dini heyecan taşımamalarına bağlar. Yine Kitapçı'ya göre Kuteybe, Nîzek'in iyi bir müslüman olabileceğine inanmazken Nîzek de Kuteybe'nin savaşlarda mertlik ve dürüstlikle bağdaşmayan davranışlarını tasvip etmemektedir. Çünkü o, çoğunlukla verdiği sözden dönen, mahallî hükümdarlarla mevcut anlaşmaları bozmakta sakınca görmeyen birisidir. Nîzek, onun Baykend ve Buḥârâ gibi şehirleri ele geçirirken halka yaptığı zulüm ve insafsızlıkları yakinen gözlemlemiştir.⁶⁰ Kitapçı bu iddialarını Tâberî'de geçen bir rivayete dayandırmaktadır.⁶¹ Oysa hem Tâberî'de hem de diğer kaynaklarda bu iddiaların aksini gösterir birden fazla delil mevcuttur. Bunlar kronolojik olarak şöyle ele alınabilir.

Kuteybe ile birlikte birçok yerde olduğu gibi Buḥârâ'nın fethine de katılan Toḥâristân hâkimi Nîzek, şahit olduğu fetihler sebebiyle korkuya kapılarak arkadaşlarına şunları söyledi: “Bu adamlarla hareket ediyorum ancak ona güvenmiyorum. İzin isteyip geri dönsem iyi olur.” Dostlarının da onayını alan Nîzek, Âmül'de Kuteybe'den memleketine gitmek üzere izin istedi ve Toḥâristân'a doğru yola koyuldu. Ancak tahmin ettiği üzere Kuteybe pişman olmuş, onu yakalayarak hapsedmesi için Muğîre b. 'Abdillâh'ı arkasından göndermişti. Fakat Hulm geçidine girmeyi başarınca Muğîre onu takipten vazgeçti.

⁵⁷ Bu konuda bk. Mehmet Dalkılıç, “Buḥârâ'nın İslâmlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/23 (Güz 2012): 149-156.

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûḥ*, 406.

⁵⁹ Tâberî, *Târîḥ*, 6: 445-447; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 24; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21: 289.

⁶⁰ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdarları*, 32.

⁶¹ “Ben ona güvenmiyorum! Çünkü bu Arap (Kuteybe) vurduğunda havlayan, yiyecek verdiğinde ise kuyruğunu sallayan ve itaat eden köpek gibidir. Onunla savaştığın sonra da ona bir şey verdiğin zaman razı oluyor ve senin ona yaptıklarını unutuyor. Târḥun ile defalarca savaştı fakat Târḥun ona bir fidye verince onu kabul etti ve duruma rıza gösterdi. O kibirli bir yalancıdır.” Bk. Tâberî, 6: 445. İbn A'sem ise Nîzek'in benzer bir konuşmayı, Kuteybe'den kaçıp sığındığı kalesinde, onun elçisi Süleym b. Abdillâh'a yaptığını kaydeder. Bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûḥ*, 7: 149.

İsyanı daha önce planladığı anlaşılan Nîzek, Belh asbahbezine, Merv er-Rûz hükümdarı Bâzân'a, Tâlekân, Fâryâb ve Cüzcân hükümdarlarına birer mektup yazarak onları ittifaka davet etti. Çağrısı olumlu karşılayan hükümdarlar baharla birlikte Kuteybe aleyhine hareket etmeye karar verdiler. Nîzek kıymetli eşyalarını ve mal varlığını Kâbul Şâh'a göndererek zorda kalırsa kendisine sığınabileceğini bildirdi, o da bunu olumlu karşıladı.

Daha sonra harekete geçerek bir zamanlar kölesi olduğu Tohâristân hükümdarı Cebgûye'yi hapsedti, Kuteybe'nin âmilini de Tohâristân'dan çıkardı. Bunun üzerine Kuteybe, kışın sonuna doğru Nişâbur ve diğer beldelerden asker talep etti, ardından da Nîzek'in çağrısına uyarak isyana kalkışan Tâlekân⁶² hükümdarının üzerine yürüdü. Merv er-Rûz ile Belh arasında yer alan Tâlekân⁶³, Tohâristân'ın en büyük şehriydi.⁶⁴

Kuteybe elçi gönderme, sulh teklif etme gibi savaş öncesi mutat uygulamaları bir kenara bırakarak Tâlekân üzerine yürüdü. Şehri ele geçirdi, çok sayıda kişiyi öldürttü. Zehebî bunu Tâlekân hükümdarının ihanet ederek anlaşmayı bozmasına bağlar.⁶⁵ Dört fersah⁶⁶ boyunca iki sıra halinde pek çok kişi darağacında idam edildi.⁶⁷ İbn Keşîr bu bilgiyi, Kuteybe'nin Tâlekân'da benzeri işitilmemiş sayıda kişiyi öldürdüğü şeklinde teyit eder.⁶⁸

İki kaynakta ise Tâlekân hükümdarının onunla savaşmadığı, bu nedenle Kuteybe'nin de buraya müdahale etmediği ve Kuteybe'nin Tâlekân'daki bir takım hırsızları darağacında idam ettiği geçmektedir.⁶⁹

⁶² İki büyük dağ arasında bulunan Tâlekân, Serahs'a 4, Fâryâb'a ise merhale uzaklıktadır. Bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Kitâbü'l-büldân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422/2001), 115.

⁶³ Stratejik önemine binaen Horasân valisi Abdullah b. 'Âmir tarafından erken dönemde fethedilmiştir (32/653). Bk. Ebü 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 5: 46; Taberî, 4: 309; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 29: 260; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 10: 244.

⁶⁴ Ebü İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İştâhîrî el-Fârisî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme, ts.), 152; Yâkût, *Mu'cem*, 4: 6, 23.

⁶⁵ Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6:37.

⁶⁶ 1 fersah, 3 mildir. 1 mil ise 5,985 kilometredir. Bk. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 412.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 6: 447; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 24-25; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 289-290; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 77-78. Zehebî, bunu tek sıra halinde dört fersah olarak kaydeder. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6: 37.

⁶⁸ İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12: 423.

⁶⁹ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 290.

Gibb, Tâlekân hakkındaki rivayetleri içerisinden çıkılamayacak derecede karışık bulunduğunu ifade ederek herhangi bir yorumda bulunmaz. Ancak Kuteybe'nin isyan ettikleri için şiddet uyguladığı Tâlekânlılar dışında sulh isteyen diğer halkları affettiğini kaydeder.⁷⁰

İdam edilenler kaynaklarda “çok sayıda kişi” olarak geçse de herhangi bir rakam verilmemektedir. Dört fersahın ortalama yirmi dört kilometreye tekabül ettiği göz önüne alındığında Tâlekânlıların iki sıra halinde asılarak idam edilmeleri ortaya muazzam bir rakam çıkarır ki o takdirde Tâlekân'daki bütün insanların idam edilmesi bile bu rivayeti doğrulayamaz. Kaldı ki Zehebî, Taberî'de geçtiğini zikrederek bu bilgiyi “tek sıra halinde dört fersah”⁷¹ olarak kaydetmiştir. Bu durumda rivayeti, bölgedeki diğer mahallî hükümdarların ve halkların ibret almasını sağlayacak kadar çok sayıda Tâlekânlı savaşçının idam edildiği şeklinde anlamak daha doğru olur. Nitekim Tâlekân'dan sonra Fâryâb, Cüzcân ve Belh hükümdarları ve halkları Kuteybe'ye şartsız itaat arz etmişlerdir.

“Çok sayıda kişinin” idam edilmesi, isyanın muhtemel sonuçlarıyla ilgili olmalıdır. Zira mahallî hükümdarlar arasında kurulacak bir ittifak Emevîler açısından Hırasân'ın kuzeydoğusunun kaybedilmesi ve Ceyhûn'un doğusuyla olan irtibatın tamamen kesilmesi anlamına geliyordu. Bu da Mâverâünnehir'de var olma mücadelesi veren müslüman nüfusun can ve mal güvenliğini tehlikeye sokabilirdi.

Çok sayıda kişi idam edilmesine rağmen bu durum sonraki dönemlerde hukuka taşınmamış, Tâlekânlılar bu hususta zulme uğradıklarına dair herhangi bir söylemde bulunmamışlardır. Meşhur Semerkand davasının⁷² emsal teşkil etmesi beklenirken Tâlekânlıların bu hadisedeki suskunluğu izaha muhtaçtır. Yine bu hususta temel kaynaklarda Kuteybe'yi kımayan, suçlayan veya eleştiren herhangi bir ifadeye rastlanılmamıştır. Oysa Nîzek'in idamı ve Semerkand kuşatmasıyla ilgili kendisine yönelik eleştiriler kaynaklarda ayrıntılarıyla yer alır.⁷³ Yine hadiseyi değerlendirirken taraflar arasında herhangi bir çatışma yaşanmadığı ve darağacında idam edilenlerin bir kısmının Tâlekânlı hırsızlar olduğu yönündeki rivayetler de dikkate alınmalıdır.

6. FÂRYÂB, CÜZCÂN, BELH SEFERLERİ (91/710)

Nîzek'in kışkırtmasıyla Emevî aleyhtarı ittifaka katılan Fâryâb hükümdarı, üzerine gelmekte olan Kuteybe'nin yanına giderek itaat arz etti. O da burada hiç kimseyi öldürmedi ve ailesinden birini buraya vali olarak bıraktı.

⁷⁰ Bk. Gibb, *Arab Conquests*, 37.

⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6: 37.

⁷² Belâzurî, *Fütûh*, 406-407; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 49-50, 115; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 370; Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi'n-nefis* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2: 313.

⁷³ Taberî, *Târîh*, 6: 459; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 50.

İttifaka onay veren Cüzcân hükümdarı ise dağa kaçmıştı. Cüzcân halkı Kuteybe'ye gelerek itaat arz etti. Kuteybe burada da kimseye dokunmadı. İttifakta yer alan Bellû halkı da Kuteybe'yi sulh içerisinde karşıladı.⁷⁴

Anlaşmaları hiçe sayarak Emevîler aleyhine birleşen mahallî hükümdarları yeniden itaat arz etmeleri şartıyla affetmesi Kuteybe'nin aslında makul, sulh yanlısı, yapıcı ve ileri görüşlü bir lider olduğunu gösterir. Onun bu uygulamalarına bakılarak Tâlekân hâdisesi yeniden değerlendirilmelidir. Buna göre Tâlekân halkını tamamıyla ortadan kaldırmadığı dikkate alındığında –ki kadın, yaşlı ve çocukları öldürdüğüne dair rivayet yoktur- onun asi statüsünde değerlendirdiği Tâlekânlılardan sadece silaha sarılanları cezalandırdığı söylenebilir. Her ne kadar başka seçenek bırakmamışsa da Tâlekânlılar onunla savaşmak yerine eğer hâdisenin başında silahlarını bıraksalardı Fâryâb, Cüzcân ve Bellû'teki uygulamalara kıyasla affedilmeleri muhtemel olacaktı.

7. NÎZEK'İN ÖLDÜRÜLMESİ

Kuteybe artık bu ittifakın lideri olan Nîzek'in üzerine gidebilirdi. Bunun için harekete geçerek Hulm Geçidi'nde konuşlanan Abdurrahman b. Müslim'in yanına ulaştı. Fakat Nîzek'in stratejik noktalarında tedbir aldığı bu geçit günlerce aşılamadı. Üstelik geçidin sonunda sağlam ve güçlü bir kale mevcuttu. Ancak bu esnada halktan birisi can güvenliği karşılığında kaleye ulaşan alternatif bir yol tarif edebileceğini söyledi. Ardından geçidin arkasındaki yolu kullanarak kaleye kadar Emevî birliklerine rehberlik etti ve yapılan baskınla kale ele geçirildi.

Durumu öğrenen Nîzek, Kâbul/Kâbil Şâh'a Fergâna Vadisi üzerinden değerli eşya ve mallarını gönderdi. Kendisi de Kürz'e gelerek buraya sığındı. Onu takip eden Abdurrahman hemen karşısında, Kuteybe ise Abdurrahman'a iki fersahlık bir yerde konuşlandı.

Bineklerin çıkamayacağı sarplıkta ve tek bir yolu olan Kürz iki ay boyunca kuşatıldıysa da alınamadı. Fakat Nîzek'in yiyeceği azalmış, adamları ise çiçek hastalığına yakalanmıştı.

Kış sebebiyle sonuç almak isteyen Kuteybe, Süleym en-Nâsîh'i elçi olarak gönderdi. Giderken ona “Nîzek'i bir şekilde ikna etmesini, olmazsa ona emân vermesini aksi takdirde kendisini asacağını” söyledi. Süleym, Nîzek'in yanına vardığında teslim olması için onu ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine yanında getirdiği yiyecekleri orada bulunanlara ikram etti. Nîzek'in adamları bunları adeta kapıştılar.

Nîzek, kendisine emân verilse bile canından endişe ettiğini söyledi. Bunun üzerine Süleym “O, sana emân verdi.” dedi. Adamları “Süleym'e itimat et! O yalan söylemez.” diye ısrar edince Nîzek yanına bazı kişileri alarak yola koyuldu. Fakat Kuteybe'nin yanına ulaşır ulaşmaz hepsi hapsedildi. Kuteybe durumu Haccâc'a yazdı. Haccâc, 40 gün sonra ulaşan cevabî mektubunda “Onu öldür, çünkü o müslümanlar için kötü, vefasız, hain bir kişidir!” şeklinde kesin talimat verdi.

⁷⁴ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 29; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 78.

Buna rağmen Kuteybe konuyla ilgili istişari bir toplantı düzenledi. Farklı görüşler ileri sürüldü. Söz alanlardan Dırâr b. Husayn, Kuteybe'ye "Nîzek'i ele geçirirsem vallahi öldüreceğim!" şeklindeki sözünü hatırlattı ve eğer bunu yapmazsa ona karşı bir daha asla muzaffer olamayacağını söyledi. Bunun üzerine Kuteybe başını eğip sustu. Nihayet Nîzek'i getirtti ve boynunu bizzat kendi elleriyle vurdu, cesedini ise kardeşinin oğluyla birlikte astı. Ayrıca adamlarından yedi yüz kişinin idamına hükmetti. On iki bin kişinin öldürüldüğü de söylenir. Nîzek'in başı Haccâc'a gönderildi.⁷⁵ Kuteybe, kendisine tepki gösteren Nîzek'in hanımını ise dilediği yere gitmek üzere serbest bırakmıştır.⁷⁶

Bazıları "Kuteybe, Nîzek'i aldattı, verdiği sözü tutmadı." şeklinde konuşmuştu. Sâbit Kutna, yaptığından dolayı onu hicvetmiştir.⁷⁷ Gibb, şairin bu dizelerini "mertlik olarak isimlendirilen bir ihanete karşı yükselen ses" olarak niteler. Fakat birkaç cümle öncesinde Kuteybe'nin bu infazı doğrudan Haccâc'ın emri ile gerçekleştirdiğini kaydeder.⁷⁸

İbn A'şem diğer kaynaklardan farklı olarak; Nîzek'in bir gece yarısı Türklerden Bâzân isimli kişiyle Bâzeğîs kalesi istikametinde kaçtığını, arkasından atlılar gönderildiyse de yakalanamadığını kaydeder. Buna göre o, kaçarak kimsenin almaya güç yetiremeyeceği Berâskîn denilen korunaklı kalesine girmeyi başardı. Kuteybe harekete geçince güzergâh üzerindeki Hıorasân hükümdarları gelerek ona boyun eğdiklerini ve kendisine yardımcı olmak istediklerini bildirdiler. Kalenin aşağı kısmına ulaştığında ordusunda Buḥârâ, Merv, Ṭâlekân, Fâryâb, Bellḥ, Serahs ve hükmettiği diğer yerlerden gelen askerler bulunuyordu. Sonunda Nîzek'i teslim alan Kuteybe onun hakkında "Merhaba hain kişi!" ifadesini kullandı. Kuteybe, Haccâc'a durumu anlatan bir mektup yazdı. Haccâc kırk gün sonra gelen cevabî yazısında ona "Nîzek'i öldür, çünkü o müslümanlar için kötü, vefasız, hain bir kişidir!" şeklinde talimat verdi. Kuteybe derhal huzuruna getirilmesini istediği Nîzek'e: "Ben sana emân verdim mi?" diye sordu. O: "Hayır, fakat bana Süleym en-Nâsîh emân verdi." dedi. Bunun üzerine Kuteybe: "Yalan söylüyorsun ey Allah düşmanı, senin gibisine emân yok! Çünkü sen defalarca İslâm dininden döndün." dedi. Sonra orada bulunanlara: "Nîzek hakkındaki görüşünüz nedir?" diye sordu. Bunun üzerine onlar dört bir taraftan yüksek sesle: "Biz deriz ki o bir kâfirdir, fâsıktır, mürtettir, hain ve vefasızdır!" şeklinde görüş belirttiler.

Kuteybe onun boynunu vurmak için bir kılıç istedi. Bu esnada aralarında şu diyalog geçti. Nîzek: "Şüphesiz ki ben senin yanına Allah'ın kitabı(nda belirttiği esaslar) uyarınca geldim." Kuteybe: "Ben de seni Allah'ın hükmüne göre öldüreceğim!" Nîzek: "Sana kendim için fidiye olarak mal vereyim!" Kuteybe: "Ne kadar fidiye vereceksin?" Nîzek: "Bir milyon dirhem" Kuteybe: "Arttır!" Nîzek:

⁷⁵ Belâzurî, *Fütûḥ*, 406; Ya'kûbî, *Târîḥu'l-Ya'kûbî*. 2: 342-343; Ṭaberî, *Târîḥ*, 6: 387, 457-458; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 29-31; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 290-293. İbn Haldûn benzer bilgiler verir fakat Kuteybe'nin onu öldürmek için Haccâc'tan izin alabilmek gayesiyle ona mektup yazdığını kaydeder. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 78.

⁷⁶ Ya'kûbî, *Târîḥu'l-Ya'kûbî*. 2: 343.

⁷⁷ Ṭaberî, *Târîḥ*, 6: 459; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 31.

⁷⁸ Gibb, *Arab Conquests*, 37-38.

“Üç milyon dirhem” dedi ve rakamı on milyon dirheme kadar arttırdı. Bunun üzerine Kuteybe: “Bu mal nerede?” diye sordu. Nîzek: “Kaledé” deyince ona: “Kale de kalenin içindekiler de zaten bizim!” şeklinde cevap verdi. Ardından da “Vallahi seni mutlaka öldüreceğim.” dedi ve ilerleyerek boynunu vurdu. Nîzek ile birlikte yedi yüz adamı da idam edildi. Onun, kardeşinin oğlu Osman’ın ve adamlarının başları Haccâc’a gönderildi.⁷⁹

Kitapçı, İbn A’sem’e atfen Nîzek ile birlikte boynu vurulan yedi yüz kişiyi onun “her biri çok değerli bir müslüman ve üstün bir Türk komutanı” olarak niteler. Yine aynı kaynağa atfen; öldürüldükten sonra başları Haccâc’a gönderilenler arasında Nîzek’in “küçük yaştaki erkek çocukları da dâhil olmak üzere...”⁸⁰ cümlesini sarf eder. Fakat tırnak içerisinde alıntı yapılan bu cümleler İbn A’sem’in eserinde yer almamaktadır. Doğru bilgi bir önceki paragrafta geçtiği üzeredir.

Anlaşılan Kuteybe önemli meseleleri Haccâc’a danışlıyordu. Ancak bu bir istişareden çok emir-komuta olarak düşünülmalıdır. Çünkü Haccâc’ın emrinin sorgulanması, ihmal edilmesi ya da aksinin yapılması doğrudan azledilmeyi, hapsedilmeyi ya da idamı gerektirir bir sebeptir. Herkesin son derece çekindiği Haccâc’ın idam emrine rağmen yakın çevresiyle nihai karar için durumu istişare etmesi, verdiği emân karşısında dinî, insanî ve ahlakî olarak vicdanını rahat hissetmediğini gösterir. Fakat kendisine ve önceki Horasan valisine başkaldıran, bu yüzden birçok insanın ölümüne sebep olan, son olarak mahalli hükümdarları aleyhine kışkırtarak Tâlekânlıların sert bir şekilde cezalandırılmalarına yol açan Nîzek’in aynı şeyleri bir daha yapabileceği endişesi, zor iklim ve tabiat şartlarına sahip olan bölgenin elden çıkma ihtimali –ki bu durum müslümanların yaşadığı Ceyhûn’un doğusu ile irtibatın kesileceği anlamına gelir- ve o ana gelinceye kadar verilen kayıplar gibi sebeplerden ötürü Kuteybe’nin verdiği emânı görmezden geldiği düşünülebilir. Nîzek ve adamlarının olağanüstü şartlar sebebiyle idam edildikleri ortadadır.

Burada çeşitli gerekçelerle sözünde duramayan Kuteybe gündeme getirildiği kadar defalarca verdiği sözden cayarak Emevîler aleyhine hareket eden, pek çok hükümdarı isyana teşvik edip bölgesinde silahlı bir muhalefet cephesi oluşturmayı başaran ve bu sebeple çıkan çatışmalarda birçok kişinin ölümüne neden olan Nîzek’in ihaneti de gündeme getirilmelidir. Kuteybe’nin bu isyan furiasına katılıp sonra af dileyen mahallî hükümdarlar ve bunların halklarıyla yeniden olumlu ilişkiler kurduğu göz önüne alındığında Nîzek’e gösterdiği muamele daha sağlıklı değerlendirilebilir.

E. Esin konuyla ilgili kaleme aldığı makalesinde “Nîzek ve yeğenin infazından yıllar sonra bile Kuteybe’nin verdiği merhamet/emân sözüne rağmen göstermiş olduğu sadakatsizliğe yönelik öfke dolu protestolar vardı”⁸¹ şeklinde bir cümleye yer verir fakat buna dair ayrıntılı bir bilgi ya da

⁷⁹ İbn A’sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7: 148-151.

⁸⁰ Kitapçı, *İslâm Hidayet Güneşi*, 284.

⁸¹ Emel Esin, “Tarkhan Nîzek or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badghis Who in A. H. 91 / A. D. 709-710 Opposed the ‘Omayyad Conquest of Central Asia’”, *Journal of the American Oriental*

kaynak zikretmez. Üstelik iddiasını dayandırdığı iki kaynak da birer coğrafya eseridir.⁸² Dolayısıyla hadiseyi ayrıntılı olarak ele alan birincil kaynaklar mevcut iken bunlara müracaat edilmemesi onun bu iddiasını temelsiz ve geçersiz kılar. Çünkü temel kaynaklar baz alındığında Kuteybe'nin Nîzek ve yakın adamlarıyla ilgili bu uygulamasına “yillar sonra gösterilen toplumsal bir protesto ve hareketlenmenin” söz konusu olmadığı görülür. Üstelik Kuteybe'nin sanılanın aksine aradan geçen yaklaşık on üç asra rağmen günümüzde dahi bölge halkı tarafından hayırla yâd edildiği, geçen yüzyılın belki de en önemli Orta Asya tarihçisi olan Rus akademisyen V. V. Barthold tarafından teyit edilmiştir.⁸³

Gibb ise Nîzek isyanına gerçekçi bir yaklaşımda bulunur. Buna göre Nîzek, Hırasân'da artan Arap egemenliğinin tehlikeli boyutlara ulaştığını gördüğü için beklenmedik bir anda Kuteybe'den ayrılarak Tohâristân'ın güney-batısında büyük bir isyana kalkışmıştır.⁸⁴

8. CÜZCÂN HÜKÜMDARI İLE İLİŞKİLERİ (91/710)

Kuteybe, Nîzek'in idamının ardından Merv'e döndü. Bu sırada, Nîzek'e uyarak isyana teşebbüs eden fakat Kuteybe üzerine yürüyünce kaçmak zorunda kalan Cüzcân hükümdarı elçi gönderip Kuteybe'den emân diledi. Yanına gelmesi koşuluyla kendisine emân vereceğini vaat eden Kuteybe, hükümdarın rehine teklifini de olumlu karşıladı. Neticede aralarında bir anlaşma imzalandı. Fakat hükümdar geri döndükten kısa süre sonra Tâlekân'da hayatını kaybedince Cüzcânlılar onun zehirlendiğini düşünerek rehin aldıkları Habîb'i öldürdüler. Kuteybe de buna mukabil yanındaki Cüzcânlı rehinelere öldürttü.⁸⁵

Görüldüğü gibi Kuteybe asi bir hükümdarı affetmiş daha sonra kendisini güvenceye almak maksadıyla ileri sürdüğü rehine talebini olumlu karşılamış, yanına gelince de ona herhangi bir zarar vermemiştir. Sonrasında yaşananlar ise talihsizlik olarak nitelendirilebilir, aksi bir yorum için delil gerekir.

9. ŞÛMÂN, KIŞ VE NESEF SEFERLERİ (91/710)

91/710'da Şûmân hükümdarı, Emevî vergi memurlarını topraklarından çıkardı. Gönderilen biri Arap diğeri Hırasânlı iki elçi ise halk tarafından oka tutuldu. Hırasânlı elçi kaçarken, Ayyâş isimli diğeri çarpışmada öldürüldü. Bunun üzerine Kuteybe, Şûmân'ın üzerine

Society, 97/3 (Wetteren-Belgium, Cultura Press, Jul.-Sep. 1977), 330.

⁸² İlki Makdisî'nin meşhur *Aḥsan al-taqāsım fī ma'rifat al-aqālīm* (Lieden 1906, 330), diğeri ise J. Marquart'ın *Ērānšahr: nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i* (Berlin 1901, Waidmannsche Buchhandlung, 219) isimli eseridir.

⁸³ “Halk arasında ‘İmam Şeyh Kuteybe Mezarı’ olarak anılan kabri, uzun asırlara rağmen bugün de ziyaret edilir.” Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 174.

⁸⁴ Gibb, *Arab Conquests*, 36.

⁸⁵ Belâzurî, *Fütûḥ*, 405; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 31; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 293.

yürüdü. Elçisi geri çevrilince de kaleyi kuşattı ve mancıklarla surları dövmeye başladı. Kaybedeceğini anlayan Şûmân, hazinesini kör bir kuyuya attıktan sonra kapıyı açarak ölünceye kadar çarpıştı. Kaleye giren Kuteybe, savaşçıları idam ettirip halktan olanları ve çocukları esir aldı. Ardından Kiş ve Neseî'yi fethetti. Daha sonra Fâryâb üzerine yürüdü. Fâryâb halkı savunmaya geçince şehri yaktı. Bu yüzden hadiseden sonra Fâryâb'a muhterika/yakılmış denilmiştir. Kuteybe Buḥârâ'ya hareket ederken kardeşi Abdurrahman'ı Şoğd'a gönderdi. Abdurrahman buranın hükümdarı olan Târḥun'dan anlaşma gereği vergisini aldı, karşılığında da yanındaki rehinelere ona teslim etti. Bir başka rivayete göre Kuteybe bizzat kendisi Şoğd'a gelmiştir. O, buradan ayrılınca Şoğdlular liderleri Târḥun'a cizyeye razı olduğu için başkaldırmış, onu hapsedmiş, yerine ise Güzek isimli birisini geçirmişlerdir. Yaşananlar üzerine Târḥun'un intihar ettiği görülür ki⁸⁶ Semerkandlıların, Emevîlerle anlaşmaya razı olan hükümdarlarına karşı takındıkları tavır dikkat çekicidir.

Sefer sonrası Buḥârâ'ya dönen Kuteybe daha önce buraya Buḥâr-hudât/hükümdar olarak atadığı Türk hanedan mensubu genç Tuğşâde'yi desteklemek gayesiyle onun bazı muhaliflerini öldürttü, sonra da Merv'e hareket etti.⁸⁷

Kuteybe'nin Şûmân kalesini ele geçirdikten sonra sadece savaşçıları idam etmesi önemli bir noktadır. Kendisine direnen Fâryâb şehrini niçin yaktığı ve şehrin yakma hâdisesinden ne oranda etkilendiği tam olarak bilinmemektedir.⁸⁸ Ancak kaynaklarda burada vuku bulan herhangi bir katliamdan bahsedilmez.

Semerkand hükümdarı ile daha önce yapılan anlaşma uyarınca ilişkilerin sürdürüldüğü de konumuz açısından önemli bir bilgidir. Fakat anlaşılan Semerkand halkı daha sonra Emevîler ile olan bu anlaşmayı kabullenememiş ve bu sebeple zayıf gördükleri hükümdarlarına görevden el çekirmiştir. Anlaşmanın bozulması ise görüleceği üzere Kuteybe'nin tepkisine yol açmıştır.

10. SICİSTÂN SEFERİ (92/711)

Kuteybe, kardeşi 'Amr'ı Sicistân'a âmil olarak atamıştı. 'Amr buranın Türk hakanı Rutbil ile dirhem üzerinden anlaşma yapmak istediye de Rutbil, Haccâc'la zamanında yaptığı anlaşma uyarınca bunun mal üzerinden yapılmasını teklif etti. 'Amr durumu Kuteybe'ye bildirince o bizzat Sicistân'a geldi. Ancak Rutbil ısrarını sürdürünce Kuteybe uğursuz olarak

⁸⁶ Belâzurî, *Fütûḥ*, 406; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 31-32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 294; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12: 437.

⁸⁷ Taberî, *Târîḥ*, 6: 464; Narşahî, *Târîḥu Buḥârâ*, 24; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 32.

⁸⁸ Her ne kadar Kitapçı, Taberî'ye dayandırarak şehrin tamamen yakıldığını (bk. Taberî, *Târîḥ*, 6: 464) iddia etse de zikredilen kaynakta bu husus sarahaten belirtilmemiştir. Bk. Zekerîya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler* (Konya: Kuzucular Ofset, 1988), 115.

nitelediği bu topraklarda daha fazla kalmak istemedi ve teklifi kabul etti. Sonra da Hurasân'a döndü.⁸⁹

Bu strateji onun mantıklı hareket ettiğini, konjonktürü iyi okuduğunu ve hislerini kontrol edebildiğini gösterir. Rutbil'in üzerine yürütmesine rağmen şartların değişmediğini görünce askerini tehlikeye atmamış, savaşın sadece cephede kazanılmadığının farkındalığıyla ondan vergi almayı sürdürmüş ve bu sayede prestijini korumayı bilmiştir.

11. HÂRİZMŞÂH İLE BARIŞ, HÂMCERD İLE MÜCADELE (93/712)

Hârizm hükümdarı Cangân, kardeşi Hurrâzâd'ın itaatsizliği sebebiyle onun ve asilerin yakalanıp teslim edilmesi için Kuteybe'yi topraklarına davet etti (90/711-712). Merv'den hareket eden Kuteybe, Şoğd istikametine gider gibi yapıp hızla Hârizm topraklarına yöneldi. Hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi davranan Hârizmşâh, ileri gelenlerle yaptığı istişare sonucu on bin baş hayvan verme⁹⁰, casusluk yapma, mal verme ve Hârizm ülkesine zaman zaman savaş açan Hâmcerd'e karşı yardım görme karşılığında Kuteybe ile anlaşmaya vardı.

Bunun üzerine Hâmcerd üzerine yürüyen Abdurrahman onu öldürerek topraklarını ele geçirdi. Kuteybe ondan esir aldığı dört bin kişiyi öldürmesini, Hurrâzâd ve adamlarını ise Hârizmşâh'a teslim etmesini istedi. Hârizmşâh da onları öldürerek mallarını Kuteybe'ye verdi.⁹¹ Onun, Hârizmşâh ile çıkar ilişkisine dayalı bir siyaset izlediği açıktır. Burada öldürülenlerin esir edilmeden önce savaşçı statüsünde olup Abdurrahman ile savaştıkları anlaşılmaktadır. Hârizmşâh da siyasi rakip olarak gördüğü kardeşi Hurrâzâd ve muhaliflerine aynı muamelede bulunmuştur.

12. SEMERKAND'IN ELE GEÇİRİLMESİ (93/712)

Kuteybe, Hârizmşâh ile anlaşmaya vardıktan sonra Şoğd üzerine yürümeye karar verdi. Çünkü Şoğdlular anlaşmayı bozmuşlardı. Aldığı istihbarat üzerine önden kardeşi Abdurrahman'ı gönderdi, ardından da bizzat hareket ederek Şoğdluların yoğun olarak yaşadığı Semerkand şehrini kuşattı. Ordusunda Hârizm ve Buğârâlı askerler de mevcuttu. Şehir bir ay boyunca muhasara edildi. Bu sırada Şoğdluların yardım talebinde buldukları Şâş hükümdarı, Türgiş hakamı ve Ferğâna ihşidi; kendilerinin ve asilzadelerin çocukları ile seçkin savaşçıların yer aldığı bir birlikle gizlice yardıma gelmişti. Bu birlik Emevî karargâhına gece baskını yapmayı kararlaştırdı. Fakat durumu haber alan Kuteybe, kardeşi Sâlih'i onlara pusu kurması için vazifelendirdi. Pusu başarılı oldu ve çıkan çatışmada bunların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı esir alındı, diğerleri ise kaçmayı başardı. Şoğdlular bu hadiseyi işitince bozguna uğradılar. Bu

⁸⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 387-388; Taberî, *Târîh*, 6: 322-323; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 3: 478.

⁹⁰ Kitapçı, "on bin baş hayvan" kısmını "çoğu silah tutan on bin genç" şeklinde tercüme etmiştir. Bk. Kitapçı, *Türkistan'ın Fethi*, 233.

⁹¹ Belâzurî, *Fütûh*, 406-407; Taberî, *Târîh*, 6: 469-470; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7: 155-156; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 46; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 295-296.

esnada mancınıklar kalede bir gedik açmaya muvaffak olmuştu. Nihayet Şoğdlulardan barış teklifi geldi. Bir miktar savaş tazminatı ve yıllık vergi dışında halkın şehri boşaltması, şehirde hiçbir savaşı kalmaması, burada bir mescit yapılarak içinde namaz kılınması, hutbe okunması ve yenilecek yemeğin ardından Kuteybe ve askerlerinin şehirden çıkması yönünde bir anlaşmaya varıldı. Ancak Kuteybe namazı kılıp hutbe okuduktan ve yemeğini yedikten sonra şehirden çıkmayacağını “Malını almak isteyen gelip alsın. Ben buradan çıkmayacağım. Sizden anlaşmada belirlenen fazlasını da almayacağım. Artık askerim şehirde ikamet edecek!” sözleriyle ilan etti. Ayrıca Güzek’ten şehri terk etmesini istedi, o da denileni yaptı. Farklı bir rivayete göre Kuteybe şehre savaşıarak girmiş, Güzek ise barış istemek zorunda kalmıştır. Onu yemeğe davet eden Güzek, Semerkand’ı kendisine bağışlamasını dileseyse de Kuteybe ondan şehri terk etmesini istedi.⁹²

Horasânlıların, onun bu uygulaması hakkında “Kuteybe, Semerkandlılara söz verip tutmamış, yaptığı anlaşmaya ihanet ederek şehri ele geçirmiştir.” dedikleri nakledilir⁹³ ki bu da normal ve beklenen bir tepkidir.

Ancak Semerkand’ın bu yolla ele geçirilmesi Ömer b. ‘Abdilaziz döneminde dava konusu olmuştur. Şöyle ki; Semerkandlılar konuyu yargıya taşıyınca Halife Ömer’in talimatıyla meseleyi tahkik eden şehrin kadısı, müslümanların şehri terk etmelerine, ardından tekrar kuşatarak iki tarafın savaşmasına hükmetmiş fakat Semerkandlılar buna gerek olmadığını, müslümanlarla yaşamaya alıştıklarını belirtmişlerdir.⁹⁴ Görüldüğü üzere Kuteybe geç de olsa hukuktan, maşerî vicdandan kaçamamış, şehri alırken izlediği yöntem sorgulanarak yanlışlığı ortaya konulmuştur. Burada değinilmesi gereken bir başka husus da Semerkand ele geçirilirken ve sonrasında herhangi bir katliam yapılmaması ve şehre kayda değer bir zarar verilmemesidir.

Kitapçı, Semerkand ile mevcut sulhu Kuteybe’nin bozduğunu iddia eder. Ona göre Kuteybe “anlaşmaları hiçe sayan” birisidir.⁹⁵ Ancak Kitapçı’nın bu iddiasını isnat ettiği kaynaklar ittifakla bunun tersini, yani anlaşmayı Kuteybe’nin değil, Semerkandlıların bozduğunu kaydetmektedir.⁹⁶

⁹² Belâzurî, *Fütûh*, 406-407; Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 344; Taberî, *Târîh*, 6: 472-481; İbnü’l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 47-49; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21: 296-299; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12: 442.

⁹³ İbnü’l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 50.

⁹⁴ Belâzurî, *Fütûh*, 406-407; İbnü’l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 49-50, 115; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21: 370; Diyârbekrî, *Târîhu’l-hamîs*, 2: 313.

⁹⁵ Bk. Kitapçı, Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılışı, 115.

⁹⁶ Bk. Belâzurî, *Fütûh*, 406-407; Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 344; Taberî, *Târîh*, 6: 472-481; İbnü’l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 47-49; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 21: 296-299; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, 12: 442; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, 3: 79-80. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Osman Aydın, *Fethinden Sâmânîler’in Yıkılışına Kadar (93/389-711/999) Semerkant Tarihi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 191-215.

13. HÂRİZM'E MÜDAHALESİ (93/712)

Hârizm komutanı İyâs b. 'Abdillâh'ın zayıf birisi olduğunu anlayan Hârizm halkı isyan için hazırlanmaya başladı. Bölgenin haracını toplamakla vazifeli 'Ubeydullâh b. 'Ubeydillâh durumu derhal Kuteybe'ye bildirdi. Bunun üzerine o, Muğîre b. 'Abdillâh'ı bir askeri birlikle bölgeye sevk etti. Muğîre Hârizm'e ulaştığında özellikle Hârizmşah'ın, daha önce babalarını öldürttüğü çocuklar ona muhalefet ettiler. Bunun üzerine Hârizmşah Türk diyarına kaçmak zorunda kaldı. Muğîre de suçlu olarak gördüğü bazı kimseleri öldürdü, bazılarını ise esir aldı. Kalanlar cizye mukabili anlaşmaya razı oldular.⁹⁷

Hârizm halkının kendi hükümdarlarını zulmü sebebiyle yalnız bıraktığı, Emevî komutanının olası bir isyanı başlamadan makul bir şekilde bastırıldığı ve bu esnada katliam, zulüm vb. hadiselerin yaşanmadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Muğîre'nin bütün bunları Kuteybe'nin daha önce ana hatlarıyla belirlediği stratejiler doğrultusunda yerine getirdiği söylenebilir.

14. ŞÂŞ VE FERĠANA SEFERLERİ (94/713)

Kuteybe, 94/713'te Ceyhûn'un doğusuna geçti. BuĠârâ, Kîş, Nesev ve Hârizm halkından talep ettiği yirmi bin askeri Şâş'a gönderen Kuteybe, kendi birliği ile FerĠana istikametinde ilerledi. Muhtemelen o, Semerkand kuşatmasında Güzek'e destek veren FerĠana ve Şâş hükümdarlarını cezalandırmak istiyordu.

Hedefinde ilk olarak Hocend vardı. Kendisiyle birkaç kez çarpışan Hocendliler başarılı olamayınca atlarına binerek gün içerisinde şehri terk ettiler.⁹⁸

Kuteybe daha sonra FerĠana'nın en önemli şehri olan Kâşân/Kâsân'a geldi. Şâş'ı fetheden askerler de burada kendisine katılınca Kâsân'ı kısa sürede ele geçirdi, ancak şehrin büyük bir kısmını yaktı. Ardından da Merv'e geri döndü.⁹⁹

Yakma hadisesinin hangi gerekçelere dayandığı kaynaklarda geçmezken yangın sebebiyle herhangi bir ölüm yaşanıp yaşanmadığı da bilinmemektedir.

95/714'te Şâş ya da Küşmâhân'da bulunduğu sırada Haccâc'ın ölüm haberini aldı. Bunun üzerine seferi yarıda keserek Merv'e döndü, askerleri de dağıldı. Halife Velid ise ona bir mektup göndererek seferleri sürdürmesini emretti.¹⁰⁰

⁹⁷ Taberî, *Târîh*, 6: 480-481; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 50.

⁹⁸ Taberî, *Târîh*, 6: 483; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 299-300; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 80.

⁹⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 407; Taberî, *Târîh*, 6: 483-484; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 300.

¹⁰⁰ Taberî, *Târîh*, 6: 492-493; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 58.

15. KAŞĖĖAR'IN FETHİ (96/715)

Kuteybe, halifenin emri üzerine Çin'e en yakın şehirlerden olan KaşĖĖar üzerine Kebîr b. Fulân'ı gönderdi. KaşĖĖar'ı fethedip pek çok ganimet ve esir ele geçiren Kebîr, esirleri affetti.¹⁰¹ Esirlerin bağışlaması Kuteybe'nin tasvibi ile gerçekleşmiş olmalıdır.

SONUÇ

Emevîler dönemi Horasân valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin görevi süresince (86/705-96/715) bazı katliamlar yaptığı ve savaş hukukuna aykırı uygulamalarda bulunduğu iddiaları tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Onun bazı kritik durumlarda sergilediği tavır ve davranışları '*tarihi hadiseler zamanına ve şartlarına göre değerlendirilir*' fehvasınca mütalaa etmek gerekir. Buna göre en çok eleştiri alan Baykend ve Tâlekân hadiseleri ile Nîzek TarĖĖân'ın idamı gibi önemli olaylarda onun konjonktüre uygun hareket ettiği, çoğunlukla dönemin cari savaş hukukunun dışına çıkmadığı, bazen de Haccâc faktörü sebebiyle siyasî kararlar vermek zorunda kaldığı görülür.

Bununla birlikte o; barış talep edenlere, anlaşmaları bozup isyan etmelerine rağmen – silah bırakmak kaydıyla- af dileyenlere, himâyesi altına girmek isteyenlere ve kendisiyle işbirliği yapan muhaliflerine karşı müspet yaklaşmıştır. Ancak o, anlaşmaları hiçe sayarak bölgede kaos ve kargaşa ortamı oluşturmaya çalışan, silahlı mücadeleyi tercih eden, mahallî hükümdarlarla işbirliği yaparak buradaki Emevî hâkimiyetine son vermeyi amaçlayan muhaliflerini sindirmesini bilmiş, onlara karşı -Tâlekân'da olduğu gibi- sert sayılabilecek cezai müeyyidelerde bulunmuştur.

Ceza verirken aşırılık yapmış mıdır, elbette bu tartışılabilir. Yaşadığı dönemde verdiği bu nevi cezalar üzerinden bazı eleştiriler olsa da bunların o dönemde toplumsal bir infiale yol açmaması ve sonrasında hukuka, şiiire, tarih ve edebiyata menfi yansımalarının olmamasından hareketle "*amacına ulaşmış cezalar*" olarak nitelendirilebileceği kanaatindeyiz. Nitekim onun Semerkand'ı fethederken sergilediği tavır Halife Ömer b. 'Abdilaziz zamanında şikâyet konusu olmuş, yapılan muhakeme neticesi haksız bir uygulamada bulunduğu hukuken ortaya konmuştur. Kuteybe tarafından haksızlık, katliam ve zulme uğratıldıkları ileri sürülen kesimlerin önlerinde böylesi emsal kararlar varken herhangi bir hak talebinde bulunmamaları izaha muhtaçtır. Belki de hukukî dayanaktan yoksun olmaları ve sebep oldukları kanlı hadiselerdeki suçluluk psikolojisi bununla alakalıdır.

Hülasa Kuteybe'nin bölgeyi fethederken katliam ve zulüm yaptığı, verdiği sözlerde durmadığı, vefasızlık ve merhametsizlik gösterdiği ileri sürülen bazı araştırmalarda birtakım gerekçelerle ilmî duruşun dışına çıkılarak yanlış bir tavır sergilendiği, kaynakların çarpıtıldığı ya da hadiselerin iyi etüt edilmediği anlaşılmaktadır. Çünkü döneme ait temel kaynaklarda

¹⁰¹ Taberî, *Târîh*, 6: 500; İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, 7: 165; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 4: 67-69; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21: 301-303; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6: 454-455; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3: 86.

onun bölge halkına yönelik soykırma varan bir katliam gerçekleştirdiği bilgisi yer almamaktadır. Aksine izlediği siyaset sayesinde İslâmiyet bölgedeki zimmiler arasında kabul görmeye başlamış, ilerleyen dönemlerde Ceyhûn'un doğusunda yaşayan başta Türkler olmak üzere gayri müslim kesim İslâm dini ve medeniyetini samimiyetle kabul etmiştir. Türk unsurun İslâmiyet'i kabulü ise kuşkusuz tarihin en önemli kırılma noktalarından birisidir.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat. "Ya'kûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 287-288. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Aydın, Osman. *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389-711/999) Semerkant Tarihi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Azad, Arezou. "The Beginnings of Islam in Afghanistan". *Afghanistan's Islam: From conversion to the Taliban*. Ed. Nile Green. California: University of California Press, 2017.
- Barthold, Vassilij Viladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yağyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrût: Dârun ve Mektebetu'l-Hilâl, 1408/1988.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. Trc. Neşet Çağatay. Ankara: Örnek Matbaası, 1954.
- Dadan, Ali. *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013.
- Dalkılıç, Mehmet. "Buhârâ'nın İslâmlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/23 (Güz 2012): 149-156.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *Ahbârü't-tıvâl*. Thk. Abdülmün'im 'Âmir. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyyi, 1380/1960.
- Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Doğan, Mehmet. "Katliam". *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: y.y., 1996.
- Erkal, Mehmet. "Âmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 59-60. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Esin, Emel. "Tarkhan Nîzek or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badghîs Who in A. H. 91 / A. D. 709-710 Opposed the 'Omayyad Conquest of Central Asia'". *Journal of the American Oriental Society* 97/3 (Jul.-Sep. 1977): 323-332.
- Gibb, Hamilton A.R. *The Arab Conquests in Central Asia*. London: The Royal Asiatic Society, 1923.
- Gündüz, Şinasi. *Hristiyanlık*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 412. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1397/1977.

- Ḥamevî, Ebû 'Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1416/1995.
- Ḥamevî, Ebû 'Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-üdebâ*, Thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Hasan, Hasan İbrahim. *İslâm Tarihi*. Trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş. 11 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1996.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî. *Târîhu Dımaşk*. Thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfî el-Ahbârî. *Kitâbü'l-fütûh*. Thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Edvâ', 1411/1991.
- İbn Ḥaldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men-'âsarahüm min-zevî'se'ni'l-ekber*. Thk. Halîl Şehhâde. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Ḥallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve en-bâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*. Thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1415/1994.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ' 'İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Ḳaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Ṭabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbnü'l-Eşîr, Ebü'l-Hasen 'İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabîyyi, 1417/1997.
- İştahârî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî. *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*. Nşr. el-Hey'etü'l-'Âmmetü. Kâhire: y.y., ts.
- Kitapçı, Zekeriya. *İlk Müslüman Türk Hükümdarları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*. Konya: Kuzucular Ofset, 1988.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2014.
- Kitapçı, Zekeriya. *İslâm Hidayet Güneşi Doğu Tûran Yurdunda*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2016.
- Kurt, Hasan. *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci* (Buhârâ Örneği). Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Anka Yayınları, 2000.
- Mağdisî, Ebû Nasr el-Muṭahhar b. Ṭâhir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.

- Mağdisî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî. *Aḥsenü't-teḳâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1411/1991.
- Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer. *Târîḫü Buḥârâ*. Thk. Emin Abdülmecid Bedevî. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. Thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî. 33 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002.
- Salman, Hüseyin. *Türgişler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. 13 Cilt. Beyrût: Meclis-i Dâirati'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1382/1962.
- Shaban, M.A. *Islamic History*. London: Cambridge University Press, 1971.
- Sümer, Faruk. "Dihkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 289-290. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Târîḫü'r-rusûl ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sükûtu*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Ya'ḳûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîḫü'l-Ya'ḳûbî*. Thk. M. T. Houtsma. 2 Cilt. Leiden: Brill Baskısı, 1883.
- Ya'ḳûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Kitâbü'l-büldân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1422/2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976.
- Yiğit, İsmail. "Ḳuteybe b. Müslim b. Amr el-Bâhilî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Târîḫü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1413/1993.